

نگاهی به تاریخچه و رویکردهای هرمنوتیک در زبان و ادبیات عربی

رقیه رستم‌پور ملکی^{۱*}، منیژه زارع^۲

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات عرب، دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد گروه زبان و ادبیات عرب، دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران

پذیرش: ۸۹/۷/۱۴

دریافت: ۸۹/۵/۶

چکیده

«هرمنوتیک» علمی است که مسئله «فهم»، به‌ویژه فهم متون و چگونگی روند آن را بررسی می‌کند. «تأویل» اصطلاحی است که بیشترین کاربرد را به عنوان معادل عربی آن دارد. از آنجاکه امروزه هرمنوتیک در حوزه‌های مختلف و به‌ویژه به عنوان یک روش نقدی از اهمیت به‌سزایی برخوردار است، بررسی ریشه‌ها و بیان جایگاه آن در زبان و ادبیات عربی به‌طور مستقل و بدون وابستگی کامل به دستاوردهای غرب در این زمینه، ضروری به‌نظر می‌رسد. این جستار، بررسی تاریخچه کاربرد تأویل در زبان و ادبیات عرب و رویکردهای مختلف آن را به‌دنبال دارد و با بیان اینکه هر نقد، خود نوعی تأویل است، به اهمیت این پدیده در نقد معاصر عرب و معرفی نمونه‌هایی از انواع تأویل‌های ادبی با گرایش‌های مختلف پرداخته است. روش و منهج این جستار توصیفی است و با شیوه مطالعه کتابخانه‌ای انجام گرفته است.

واژه‌های کلیدی: هرمنوتیک، تأویل، تفسیر، قرآن، نقد ادبی.

۱. مقدمه

هرمنوتیک از جمله مسائلی است که توجه بسیاری از متفکران را در عصر حاضر به خود مشغول داشته است. این توجه از حوزه کار اندیشمندان عرب‌زبان هوشیار دور نمانده است. می‌توان «تأویل» را مناسب‌ترین اصطلاحی دانست که در زبان عربی به عنوان معادل هرمنوتیک کاربرد داشته است. «تأویل» از ابتدای حضور خود در زبان و ادبیات عربی تا به امروز سیر معنایی کاملاً یکسانی نداشته و در دوران معاصر به معادل غربی خود، یعنی هرمنوتیک نزدیک‌تر شده است.

با توجه به اینکه کاربرد تأویل در زبان عربی پیشینه‌ای بس طولانی دارد و تقریباً به زمان نزول قرآن باز می‌گردد، بررسی آن به‌طور خاص در حوزه این زبان ضروری به نظر می‌رسد؛ از این رو پژوهش حاضر بر آن است تا با داشتن نگاهی کلی به تاریخچه هرمنوتیک در زبان و ادبیات عربی و بررسی اجمالی رویکردهای آن، در راستای تحقیق یافتن این هدف گام نهد.

این مقاله با تکیه به روش توصیفی - تحلیلی درصدد پاسخگویی به سؤالات زیر می‌باشد:

۱. پیشینه کاربرد اصطلاح تأویل در زبان عربی چیست؟

۲. هرمنوتیک (تأویل) در علوم مختلف زبان عربی چه رویکردهایی را پشت‌سر گذاشته

است؟

۳. هرمنوتیک (تأویل)، چه جایگاهی در حوزه نقد ادبی معاصر عرب دارد؟

این مقاله برای پاسخگویی به سؤالات بالا، به ترتیب با بیان مطالبی تحت عناوین زیر، به

بحث درباره موضوع می‌پردازد:

واژه‌شناسی هرمنوتیک، چیستی هرمنوتیک، هرمنوتیک در زبان عربی، واژه‌شناسی «تأویل»

و «تفسیر» و ارتباط موجود بین این دو واژه، رویکردهای مختلف تأویل در زبان عربی و

جایگاه تأویل در نقد ادبی معاصر عرب.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون کتاب‌ها و مقالاتی چه در بین فارسی‌زبانان و چه در بین اندیشمندان عرب، درباره هرمنوتیک نوشته شده است که در بیشتر آن‌ها، نویسنده فقط به بیان اصول هرمنوتیک در غرب و آرای نظریه‌پردازان غربی در این زمینه پرداخته است.

به‌عنوان پیشینه پژوهش، می‌توان نظریات نصر حامد ابوزید (۱۹۴۳)، محقق و زبان‌شناس مصری در زمینه کاربرد اصطلاح تأویل در مقابل هرمنوتیک، در کتاب *اشکالیات القرائة و آلیات التأویل* (۱۹۹۲م) را از مهم‌ترین کارهایی دانست که تاکنون در این زمینه تألیف شده است. افزون بر این، تعدادی از کتاب‌ها و مقالات، به طور خاص تنها به بخشی از موضوعات مورد بحث در مقاله حاضر پرداخته‌اند؛ به عنوان نمونه، در رویکرد دینی تأویل و یا تأویل قرآن، می‌توان از آرای محمد عابد الجابری (۱۹۳۶-۲۰۱۰) در کتاب *مدخل إلى القرآن الكريم* و محمد آرکون (۱۹۲۸) در کتاب *القرآن من التفسیر الموروث إلى تحلیل الخطاب الدینی* یاد کرد. در زمینه رویکرد عرفانی تأویل هم می‌توان کتاب *الإتجاه النقدي عند ابن عربي* از زکی سالم و کتاب *دراسة فی تأویل القرآن عند محیی الدین بن عربي* از نصر حامد ابوزید را نام برد. سید محمد خامنه‌ای هم در مقاله‌ای با عنوان «اصول تفسیری و هرمنوتیک قرآنی نزد ملاصدرا» (۱۳۷۸ ه.ش) و علی‌رضا اسماعیل‌زاد در مقاله «هستی‌شناسی تأویلی و هرمنوتیک قرآنی نزد صدرالدین شیرازی» (۱۳۸۴ ه.ش) به بخشی از رویکرد فلسفی تأویل پرداخته‌اند که تعدادی از منابع فوق در پژوهش حاضر مورد استفاده قرار گرفته است. شاید بتوان گفت، تاکنون کمتر کسی به شیوه این مقاله به تاریخچه و رویکردهای هرمنوتیک در زبان و ادبیات عربی توجه داشته است. امید است این مطالب بتواند نقشی هرچند کوچک در پربارتر شدن معلومات موجود در بحث حاضر را ایفا کند.

۳. واژه‌شناسی هرمنوتیک

اصطلاح هرمنوتیک از کلمه یونانی «هرمینوین»^۱ به معنای «تفسیرکردن» گرفته شده است. این اصطلاح با نام الهه یونانی «هرمس»^۲، پیامبر خدایگان و خدای مرزها ارتباط ریشه‌ای دارد (Eliade, 1986: 279).

یونانیان کشف زبان و خط را به هرمس نسبت می‌دهند، یعنی دو وسیله‌ای که انسان برای درک معنا و انتقال آن به دیگران به‌کار می‌برد. کار هرمس، فرایند «به‌فهم‌درآوردن» بوده که در این امر، عنصر زبان نقش حساسی بر عهده دارد (واعظی، ۱۳۸۰: ۲۴).

1. Hermeneuein
2. Hermes

۴. چیستی هرمنوتیک

می‌توان گفت که «فهم متن» مهم‌ترین مسئله مورد بحث در حوزه هرمنوتیک است. بشر همواره در طول زندگی، با پدیده‌های مختلفی روبه‌رو می‌شود که از هریک از این پدیده‌ها، برداشتی ذهنی دارد، حاصل این برداشت ذهنی «فهم» نامیده می‌شود که در انسان‌های مختلف، بسته به شرایط متفاوت متغیر است^(۱).

با این مقدمه می‌توان به بیان ارتباط بین اصطلاح هرمنوتیک و مقوله فهم پرداخت. هرمنوتیک در غرب حرکت خود را به عنوان ارائه اصولی برای فهم و تفسیر، به‌ویژه تفسیر کتاب مقدس آغاز کرد. این اصول از یکسو خوانش صحیح متون مقدس را دربر می‌گرفت و از دیگر سو ارائه نظریاتی درباره معانی و مفاهیم موجود در متن را شامل می‌شد.

در این خصوص، ریچارد پالمر^۱، نویسنده کتاب **علم هرمنوتیک** چنین می‌نویسد: احتمالاً نخستین ظهور ثبت‌شده کلمه هرمنوتیک، در عنوان کتابی است از J.C. Dannhauer تحت عنوان *Sacra Hermeneutica* یا **هرمنوتیک مقدس** که در سال ۱۶۵۴ میلادی منتشر شده است (پالمر، ۱۳۷۷: ۴۲).

سرانجام هرمنوتیک از قرن نوزدهم راه خود را به عنوان دانشی برای ارائه اصول تفسیر تثبیت کرد که شامل فهم معانی متون مختلف می‌شد. شروع این حرکت با نظریه‌های اندیشمند آلمانی فردریش ارنست دانیل شلایر ماخر (۱۷۶۸-۱۸۳۴م) بود که به پدر علم هرمنوتیک مدرن لقب گرفت.

پس از شلایر ماخر که هرمنوتیک را به عنوان «روشی برای تفسیر متون و راهکاری برای پرهیز از سوءفهم» تعریف می‌کرد، یکی از پژوهندگان آلمانی به اسم ویلهلم دیلتای (۱۸۳۳-۱۹۱۱م) تصمیم گرفت تا هرمنوتیک را به عنوان یک روش بنیادی و واحد، برای علوم انسانی قرار دهد. وی بر آن بود تا همان‌گونه که کانت، بنیان علوم فیزیکی و طبیعی را تبیین کرده و متدولوژی خاص آن را جا انداخته بود، به علوم انسانی نیز عینیت بخشد؛ از همین رو، وی هرمنوتیک را «دانش روش‌شناسی علوم انسانی» تعریف کرد^(۲).

می‌توان گفت هرمنوتیک علمی است که در آن انتقال، از یک حالت زبانی به حالت زبانی دیگر صورت می‌گیرد؛ یعنی انتقال بین پیچیدگی و ابهام از یکسو و وضوح و روشنی از

1. Richard A. Palmer

دیگرسو. این علم به تبیین امور پیچیده و مبهم می‌پردازد (دحمانیه، ۲۰۰۸: ۴۹).
هرمنوتیک در چند قرن اخیر به عنوان یک علم از جایگاه ویژه‌ای در میان اندیشمندان
برخوردار گشته و به عرصه‌های مختلف علمی، ادبی، هنری و ... قدم نهاده است.

۵. هرمنوتیک در زبان عربی

اولین بارقه‌های پیدایش واژه هرمنوتیک در زبان عربی مربوط به پژوهش‌های «نصر حامد
ابو زید» می‌باشد. از مهم‌ترین این پژوهش‌ها می‌توان به کتاب *إشکالیات القرائة و آلیات
التأویل* (۱۹۹۶م) اشاره کرد. وی با انتخاب این عنوان برای کتاب خود سعی داشت ضمن
عربی‌کردن اصطلاح هرمنوتیک، به عنوان یک پدیده غربی، به چگونگی تفسیر متن بپردازد.
ابوزید در این کتاب با کاربرد کلمه «تأویل» در عربی به جای «هرمنوتیک» چنین ابراز
می‌دارد: هرمنوتیک را در آن واحد می‌توان پدیده‌ای قدیمی و جدید دانست. این پدیده در اصل
خود به ارتباط مفسر با متن مرتبط است و در این راستا ویژه اندیشه غربی نیست. مسئله
هرمنوتیک چه در سنت قدیم و چه در فرهنگ جدید زبان عربی، هویتی استوار دارد، لذا در
برخورد با هریک از اندیشه‌های غربی باید آگاهانه به این نکته توجه داشت که نباید تنها به
واردکردن این اندیشه‌ها اکتفا کرد، بلکه در کنار آن باید در ارتباط فرهنگی با این پدیده چه از
منظر تاریخی و چه معاصر همت بلندی از خود نشان داد و در نتیجه از گفت‌وشنودی صاحب
اصالت و تکاپو با غرب برخوردار گردید (ابوزید، ۱۹۹۶: ۱۴).
ابوزید علاوه بر کتاب فوق، کتاب‌های دیگری نیز در زمینه تأویل به رشته تحریر درآورده
است که از آن جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: *فلسفة التأویل، الخطاب و التأویل،
مفهوم النص و الإنجاة العقلی فی التفسیر*.

بعد از ابوزید در کتاب‌ها و مقالات تألیفی یا ترجمه‌شده ادیبان و دانشمندان عرب‌زبان، در
مقابل اصطلاح غربی «هرمنوتیک» با اصطلاحات مختلفی از جمله: «نظریه تأویل»، «فن تأویل»،
«تأویلیه»، «علم تأویل»، «تأویلیات»، «هرمنوطیقا»، «هرمینوسیا»، «علم فهم و تفسیر»، «علم تفسیر»،
«تفسیریة»، «نظریة تفسیر» و ... روبه‌رو می‌شویم. در اینجا نمونه‌هایی از کاربرد این اصطلاحات
را بیان می‌کنیم:

میجان رویلی و سعد البازغی در کتاب خود به نام *دلیل الناقد الأدبی* (۲۰۰۰ م) و مصطفی تاج‌الدین در مقاله‌ای با نام «النص القرآنی و مشکل التأویل» (۱۹۹۸ م)، در تعریف اصطلاح هرمنوتیک از «نظریه تأویل» بهره گرفته‌اند. شوقی الزین در کتاب خود *تأویلات و تفکیکات* (۲۰۰۲ م)، مصطفی نحال در ترجمه خود از مقاله «البلاغة و الشعرية و الهیرمینوطیقا» (۱۹۹۹ م) نوشته پل ریکور و همچنین نبیة قارة در کتاب *الفلسفة و التأویل* (۱۹۹۸ م)، از اصطلاح «فن تأویل» بهره برده‌اند. عبد الملك مرتاض در مقاله «التأویلیة بین المقدس و المدنس» (۲۰۰۰ م) از اصطلاح «تأویلیة» و محمدبن عیاد در مقاله «التلقى و التأویل» (۱۹۹۸ م) اصلاح «علم تأویل» را به‌کار برده‌اند (بارة، ۲۰۰۸: ۸۶ و ۸۷). با دقت در اصطلاحات فوق و دیگر مواردی که در کتاب‌های مختلف در مقابل «هرمنوتیک» بیان شده است، درمی‌یابیم که ابتدا اصطلاح «تأویل» و سپس «تفسیر» در اکثر آن‌ها مشترک است، بنابراین در اینجا به توضیحاتی درباره این دو واژه و کاربرد آن‌ها، به‌ویژه «تأویل» در زبان عربی می‌پردازیم.

۶. واژه‌شناسی «تأویل» و «تفسیر»

راغب اصفهانی (۴۰۳ ه.ق)، در کتاب *مفردات* خود تأویل را از ریشه «اول»، به معنای بازگشت به اصل می‌داند. وی همچنین این واژه را به معنای بازگرداندن چیزی به هدف و مقصد موردنظر ترجمه می‌کند (اصفهانی، ۲۰۰۹: ۲۷).

وی همچنین «تفسیر» را از ریشه «فسر» به معنای آشکارکردن معنای معقول می‌داند و چنین بیان می‌کند که گاهی تفسیر، به معنای توضیح معنای ناآشنای واژه‌ها می‌آید که در این صورت با «تأویل» ارتباط پیدا می‌کند (همان: ۲۸۷).

ابن فارس (۳۹۵ ه.ق) نیز در *معجم المقاییس فی اللغة* ذیل واژه «تأویل» چنین می‌آورد: تأویل کلام به معنای عاقبت آن می‌باشد، زیرا در کلام الهی نیز چنین ذکر شده است: آیا به عاقبت و سرانجام آن نمی‌نگرند؟ «هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ» (أعراف / ۵۳) (ابن فارس، بی‌تا: ۹۸). وی نیز «تفسیر» را از ریشه «فسر» به معنای بیان کردن و توضیح دادن چیزی می‌داند. (همان: ۸۴۷).

جرجانی (۷۴۰-۸۱۶ ه.ق) در کتاب *التعریفات*، تأویل را در اصل به معنای «بازگشت» و در شرع به معنای «خارج شدن لفظ از معنای ظاهر به معنای محتمل» می‌داند؛ البته به شرط

اینکه معنای مورد احتمال با قرآن و سنت مخالف نباشد (جرجانی، ۲۰۰۷: ۵۱). جرجانی همچنین «تفسیر» را در اصل به معنای «کشف و ظاهرکردن» و در شرع به معنای «توضیح معنای آیه و بیان مطالب مربوط به آن از جمله شأن نزول و... بر اساس دلالت ظاهری آن» ترجمه می‌کند (همان: ۶۲). با توجه به معنای ذکر شده برای تفسیر و تأویل، شاهد نوعی تداخل معنا در این دو اصطلاح می‌باشیم. برای روشن‌تر شدن مطلب در اینجا اشاره‌ای کوتاه به سیر معنایی این دو واژه و بیان ارتباطات این دو، از دیدگاه برخی از علماء خواهیم داشت.

۷. سیر معنایی «تأویل» و «تفسیر» و ارتباط بین این دو واژه

با نزول قرآن در سرزمین عربی، علماء و دانشمندان دینی برای فهم هر چه بهتر متن آن تلاش بسیاری کردند و از آنجاکه هدف از نزول این کتاب آسمانی هدایت انسان‌ها بود، از همان ابتدا، فهم دقیق و عمیق آن امری باارزش تلقی می‌شد. با توجه به تکرار واژه «تأویل» در چند آیه قرآن، این واژه از همان ابتدا درباره فهم این کتاب آسمانی مورد توجه علماء قرار گرفت. در این مرحله تأویل بر تفسیر دلالت می‌کرد و می‌توان گفت این دو واژه در معنای مترادف به کار گرفته می‌شد، اما چندی نگذشت که گروهی از علماء از مساوی بودن معنای این دو واژه انتقاد کردند و آن را نپذیرفتند، در نتیجه «تأویل» معنای اولیه خود را که مترادف با تفسیر، را از دست داد.

فرق بین تأویل و تفسیر این است که تفسیر شرح معانی الفاظ و توضیح آن‌ها است، درحالی‌که تأویل سوق دادن معانی کلمات متون است در جهتی غیر از معنای ظاهری آن‌ها (سالم، ۲۰۰۶: ۹۲).

جلال‌الدین سیوطی (۸۴۹ - ۹۱۱ ه.ق) نیز در کتاب مشهور خود *الاتقان فی علوم القرآن*،

چنین می‌آورد:

در مورد تفسیر و تأویل اختلاف کرده‌اند، ابوعبید و عده‌ای گفته‌اند: به یک معنی می‌باشد. ولی عده‌ای دیگر این را انکار نموده‌اند تا آنجاکه ابن حبیب نیشابوری با مبالغه گفته است: در زمان ما مفسرانی رشد کرده‌اند که اگر فرق بین تفسیر و تأویل از آن‌ها سؤال گردد، جواب نتوانند گفت (سیوطی، ۱۳۸۴: ۵۵۰).

تأویل و تفسیر ارتباطی ناگسستنی با یکدیگر دارند، برخی هرمنوتیک را همان تفسیر می‌دانند؛ یعنی شرح معانی موجود در متن. در واقع هرمنوتیک به مبانی و قواعد تأویل توجه دارد و می‌توان آن را علم تأویل نامید درحالی‌که تفسیر تطبیق عملی این قواعد بر روی متون است (دحمانیه، ۲۰۰۸: ۴۸).

۸. رویکردهای مختلف «تأویل» در زبان عربی

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، تأویل بعد از گذشت مدتی نه‌چندان طولانی از بدو تولد خود، معنای اولیه، یعنی تفسیر براساس ظاهر را از دست داد و با معنای محتمل ارتباط برقرار کرد. تأویل به معنای اخیر، در علوم مختلف مورد توجه قرار گرفت و از آنجاکه وظیفه اصلی آن مسئله فهم متون بود، هر علمی که به نوعی با متن در ارتباط بود، تأویل را به عنوان گونه‌ای از روش درک و فهم مورد استفاده قرار می‌داد.

۸-۱. رویکرد دینی

با توجه به مطالبی که در بخش ارتباط تفسیر و تأویل بیان شد و همچنین از آنجاکه زبان عربی، زبان اسلام بوده و دین اسلام با تکیه بر معجزه پیامبر (ص)، یعنی قرآن، دین متن و نوشتار است، می‌توان این رویکرد را از مهم‌ترین رویکردهای تأویل دانست؛ به‌گونه‌ای که در رویکردهای دیگری که بعد از این نیز ذکر خواهد شد، همگی مسئله دین و تفسیر قرآن را به عنوان یکی از مسائل اصلی حوزه کار خود قرار داده‌اند؛ با این تفاوت که هر علم بر اساس قواعد و پایه‌های مربوط به خود، نگاهی تازه یا تأویلی خاص از قرآن دارد. ناگفته نماند که اصطلاح تأویل از دیرباز بر اصول و قواعد و چهارچوب تفسیر متون دینی اطلاق می‌شد، چنانکه معادل غربی این اصطلاح یعنی هرمنوتیک هم در اروپا در بدو پیدایش خود برای تفسیر کتاب مقدس به کار گرفته می‌شد.

یکی از مسائل بسیار مهم در تطبیق هرمنوتیک در زبان عربی، ضرورت عدم تقلید کامل از مفاهیم غربی و تأکید بر رعایت اصول و ضوابط فرهنگی جامعه عربی می‌باشد؛ زیرا مفاهیم فوق برای استفاده در متون دینی، به ویژه قرآن کریم، نیاز به تفسیر و انعطاف‌پذیری و در نتیجه تطبیق با ضوابط دینی دارد (معرفت، ۱۴۲۷: ۱۵۳).

برخی از کتاب‌هایی که در رویکرد دینی تأویل، یعنی تأویل قرآن نوشته شده‌اند، عبارت‌اند از:

- **تأویل مشکل القرآن:** عبدالله بن مسلم بن قتیبه (قرن سوم ه.ق)؛
 - **لباب التأویل فی معانی التنزیل:** علاءالدین علی بن محمد بغدادی (قرن هشتم ه.ق)؛
 - **أنوار التنزیل و أسرار التأویل:** عبدالله بن عمر بیضاوی (قرن هشتم ه.ق)؛
 - **تأویل الآیات الظاهرة:** سید شرف‌الدین علی حسینی استرآبادی (قرن دهم ه.ق).
- در دنیای معاصر عرب نیز بحث تأویل قرآن مجالی فراخ را به خود اختصاص داده است. از مهم‌ترین کسانی که به فعالیت در این حوزه پرداخته‌اند می‌توان افراد زیر را نام برد:
- محمد عابد الجابری (۱۹۳۶-۲۰۱۰)، اندیشمند مغربی و استاذ فلسفه و فکر عربی - اسلامی که با نوشتن کتاب‌هایی همچون **مدخل إلى القرآن الکریم و معرفة القرآن الکریم - التفسیر الواضع حسب أسباب النزول** به ارائه نظراتی در حوزه چگونگی تفسیر و تأویل قرآن پرداخته است. از وی همچنین مقالاتی در همین موضوع در مجله **الفکر و الفن** به چاپ رسیده است که مقاله «قضایا الفکر و الدین» یکی از آن‌ها است.
- محمد آرگون (۱۹۲۸)، محقق، مورخ و اندیشمند الجزایری که از مهم‌ترین کتاب‌های وی در بحث حاضر می‌توان **القرآن من التفسیر الموروث إلى تحلیل الخطاب الدینی، تاریخة الفکر العربی الإسلامي و من الإجتهد إلى نقد العقل الإسلامي** را نام برد.
- بهی الخولی (۱۹۰۱ - ۱۹۷۷)، اندیشمند و نویسنده مصری که از وی نیز اثری همچون **تفسیر سورة المزمل** به جای مانده است.
- لازم به ذکر است که نظریات هر یک از این اندیشمندان، تعداد زیادی از آرای مخالف و موافق را به همراه داشته است که بحث در مورد آن در این مجال نمی‌گنجد.

۲-۸. رویکرد فلسفی

تأویل از دیر باز ارتباطی تنگاتنگ با فلسفه داشته است. از میان افرادی که رویکرد فلسفی به تأویل داشتند می‌توان به «ابن‌رشد» (۱۱۲۶ - ۱۱۹۸ م) اشاره نمود.

ابن‌رشد تأویل را خارج‌شدن معنای کلمه از دلالت حقیقی به دلالت مجازی می‌داند، به شرط اینکه این خروج برخلاف قوانین زبان عرب نباشد (سال، ۲۰۰۶: ۹۲).

نصر حامد ابوزید هم ضمن اشاره به همین مطلب، چنین بیان می‌کند: «تأویل در تعریف این‌رشد دارای دو جنبه است: اول ضرورت تکیه بر برهانی که اصل معنا و دلالت را مشخص می‌نماید و دیگر اینکه با قوانین زبان عربی سازگار بوده و تعارضی با آن‌ها نداشته باشد» (ابوزید، ۲۰۰۰: ۶۳).

صدرالدین محمد شیرازی (۹۷۹ - ۱۰۵۰ ه.ش) ملقب به «صدرالمتألهین» و معروف به ملاصدرا نیز یکی از فیلسوفان اسلامی است که نظرات قابل‌توجهی در زمینه تأویل قرآن از وی به جای مانده است.

ملاصدرا در کتاب خود، *تفسیر القرآن الکریم* چنین ابراز می‌کند: «همان‌گونه که وجود انسان دارای ظاهر و درون است و در دل این درون نیز هفت درون دیگر نهفته است، قرآن نیز در داربودن این ظاهر و درون همانند یک انسان کامل است» (صدرالمتألهین، ۱۳۶۶: ۲۳).

افزون بر این وی قرآن را به سفره غذایی مانند می‌داند که از آسمان عالم عقول بر زمین جهان نفوس نازل گشته و برای هر گروه و رده از مردم روزی و نصیبی مشخص، تعیین شده و هر کس براساس مقام و منزلت خویش از این مائده الهی بهره می‌برد (همان: ۱۲۳).

البته همان‌گونه که از مطالب فوق برمی‌آید، تفسیر ملاصدرا با وجود فلسفی بودن صاحب آن، رنگ و بویی عرفانی دارد^(۳).

می‌توان گفت «هرمنوتیک در روزگار ما به سبب آنکه پیوندی مستقیم با فهم و درک انسان دارد، حتی در شکل غیرفلسفی خود نیز دارای رنگ و صبغهای فلسفی است.» (امامی، ۱۳۸۶: ۱۲).

از جمله کتاب‌هایی که در دوره معاصر به دست نویسندگان عرب‌زبان با رویکرد فلسفی به رشته تحریر درآمده است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- من فلسفات التأویل الی نظریات القرائة (۲۰۰۶ م): عبدالکریم شرفی؛

- الهمینوطیقا و الفلسفة نحو مشروع عقلی تأویلی (۲۰۰۸ م): عبدالغنی بارة.

۳-۸. رویکرد عرفانی

از حوزه‌های دیگری که تأویل در آن قدم نهاد، عرفان است. غزالی (۴۵۰ - ۵۰۵ ه. ق)، از جمله عارفانی بود که به ارائه نظر در این زمینه پرداخت.

نصر حامد ابوزید در کتاب *الخطاب و التأویل*، چنین می‌گوید: «از دیدگاه غزالی، دلالت معنایی و تأویل متن قرآنی حاصل نمی‌شود، مگر با طی شدن معراج عرفانی؛ جایی که قوه تخیل عارفانه در عالم ملکوت به لوح محفوظ دست یافته و شناخت حقیقی را از آنجا حاصل می‌کند» (ابوزید، ۲۰۰۰: ۴۶).

ابن عربی (۵۵۸ - ۶۳۸ ه.ق) نیز از دیگر متفکرانی است که فعالیت‌های او در حوزه تأویل عرفانی قرآن درخور توجه است. وی در تفسیری که از قرآن کریم به رشته تحریر درآورده، چنین بیان می‌کند:

تأویل بنابر شرایط شنونده و براساس زمان، مرتبه و درجه سیر و سلوکش متفاوت است و هرچه انسان (و یا بهتر بگوییم انسان عارف) در مراتب و معراج عرفانی خود پیشرفت داشته باشد و به مقامی بالاتر راه یابد، دری جدید به سوی فهم مطالب نوین قرآن برای وی گشوده خواهد شد (ابن عربی، ۱۴۲۲: ۶).

نصر حامد ابوزید نیز در کتابی با عنوان *فلسفة التأویل - دراسة فی تأویل القرآن عند محیی‌الدین بن عربی* در مورد فعالیت‌های تأویلی ابن عربی به‌طور مفصل سخن گفته است. در این کتاب درباره قرآن از دیدگاه ابن عربی چنین آمده است: «قرآن برای عارف و پیامبر معما، پیچیدگی و رمزی ندارد، لیکن برای یک انسان معمولی دارای مجموعه‌ای از رموز است که هر انسانی به نسبت میزان فهم خود آن‌ها را درک می‌کند» (ابوزید، ۱۹۸۳: ۲۶۵).
از جمله کتاب‌هایی که در رویکرد عرفانی تأویل تألیف شده است، کتاب *مفتاح الباب المقفل لفهم القرآن المنزل* است که فخرالدین تجیبی حیرالی در قرن هفتم ه.ق نوشته است.

۴-۸. رویکرد نحوی

علم نحو را می‌توان از علومی دانست که تأویل در آن بیشترین کاربرد را داشته است، اما باوجود این کاربرد فراوان، کمتر کسی از نحویون تعریفی مشخص و علمی از تأویل به عنوان روشی علمی در نحو بیان کرده است.

سیوطی در متنی که در شرح *التسهیل* از ابوحنیفان روایت کرده است چنین بیان می‌کند که هنگامی که از عرب‌های قدیم متنی آورده می‌شود که با قواعد نحوی مخالف باشد، نحویون آن را به شکلی که با قواعد نحوی و زبانی عرب موافق باشد تأویل می‌کنند و همین مطلب را

می‌توان تعریفی از مفهوم تأویل نحوی دانست^(۴).

نحویون برای تأویل متون از ابزار مختلفی استفاده می‌کنند؛ تقدیر، تقدیم، تأخیر، حذف، حمل بر معنی، حمل بر توهّم و ...

۵-۸. رویکرد بلاغی

هرگاه در بلاغت لفظی بیان شود و از آن معنایی غیر از معنای اصلی که با آن تناسب داشته باشد استنباط گردد، به آن تأویل می‌گویند که در علم بلاغت «مجاز» نامیده می‌شود. مجاز به لفظی اطلاق می‌گردد که بنابر وجود قرینه‌ای، از معنای حقیقی عدول کرده و به معنایی جز آن دلالت کند (هاشمی، بی‌تا: ۲۹۰).

در تأویل بلاغی قرآن باید به این نکته توجه کنیم که در موارد زیادی برای اینکه تعبیرات معنوی از طریق عبارتهای ملموس و حسی بیان شود، از مجاز استفاده شده است. از جمله کتاب‌هایی که در این زمینه به رشته تحریر درآمده‌اند می‌توان کتاب *دلائل الإعجاز و اسرار البلاغة* نوشته عبدالقاهر جرجانی (۴۷۱ ه.ق) و همچنین کتاب *مجاز القرآن* نوشته ابو عبیده معمر بن المثنی (۱۱۰ - ۲۰۹ ه.ق) را نام برد. کتاب *البلاغة و التأویل* (۲۰۰۸ م) نوشته عبدالرحمن حجازی نیز از دیگر کتاب‌های منتشرشده در حوزه رویکرد بلاغی تأویل است.

۹. جایگاه «تأویل» در نقد ادبی معاصر عرب

پیش‌تر به این نکته اشاره شد که «تأویل» معادل عربی اصطلاح غربی «هرمنوتیک» است و از قرن نوزدهم میلادی به بعد معنای هرمنوتیک گسترش یافته و به تفسیر، تأویل و فهم تقریباً تمام متون، از جمله متون ادبی اطلاق شد.

برای بررسی پیشینه هرمنوتیک در نقد ادبی، باید ریشه آن را در دوران پیدایش فرمالیست‌ها^۱ یا همان شکل‌گراها جست‌وجو کنیم. فرمالیست‌ها در نظریات خود اهمیت زیادی به شکل اثر می‌دادند و تأکید اصلی آن‌ها بر خود متن و زیبایی ظاهری آن بود و در تحلیل ادبی خود کاری با خالق اثر ادبی نداشتند. بعد از فرمالیست‌ها این ساختارگراها^۲ بودند که به این نوع نقد دامن زدند.

1. formalism
2. structuralism

ساختارگراها، نه تنها مؤلف، که متن را نیز کنار می‌نهند؛ متن مهم نیست؛ ساختار آن مهم است؛ مؤلف نیز که تا قبل از ساختارگرایی، آفریننده اثر محسوب می‌شد و اثر، بیان‌کننده نفس منحصر به فرد وی بود، تبدیل می‌شود به ماشینی که بنا بر برنامه‌ریزی‌های ساختاری ذهنی‌اش که گریزی از آن ندارد، آثاری را خلق می‌کند (شایگان فر، ۱۳۸۴: ۹۱).

بعد از ساختارگراها نوبت به نظریه‌پردازان مکتب ساختارشنکی^۱ یا شالوده‌شکنی رسید. نظریه‌پردازان این مکتب با بحث نشانه‌شناسی که در دوران ساختارگراها مطرح شده بود و بر نشانه‌بودن هر واژه برای یک مفهوم دلالت می‌کرد، مخالفت کردند و چنین استدلال کردند که اگر هر واژه، نشانه‌ای برای یک مفهوم است، پس چرا افراد مختلف با خواندن یا شنیدن یک واژه با توجه به شرایط زمانی، مکانی، تربیتی، فرهنگی و ... متفاوت، برداشت و تأویل‌هایی متفاوت از آن واژه دارند؟ با توجه به این نظر نوابع ادبی «به جای ارائه واقعیتی یگانه در زبان، با آن به بازی می‌پردازند و اجازه می‌دهند که دال‌ها، مدلول‌های متفاوت برای خوانندگان پدید آورند» و در همین‌جا نظریه «مرگ مؤلف» در بین ساختارشنک‌ها مطرح می‌شود (همان: ۹۶ - ۹۸).

بعدها در تکمیل همین نظریات بحث هرمنوتیک مطرح شد و نظریه‌پردازان آن در شاخه‌های مختلف و محورهای گوناگون به ارائه نظر پرداختند. هرمنوتیک به‌طور کلی مسئله فهم را با توجه به سه زاویه مورد بررسی قرار می‌دهد: مؤلف، متن و خواننده؛ این درحالی است که هدف اصلی مؤلف را نفی کرده و میدان فهم خواننده را برای رسیدن به نتیجه نهایی بسیار باز و وسیع می‌کند.

هرمنوتیک معانی و دلالت‌های ظاهر و پنهان موجود در متن را تأویل و سؤالاتی از این قبیل را مطرح می‌کند: معنی کدام است؟ مواد آن چیست؟ چه مضمونی دارد؟ و چگونه می‌توان آن را فهمید؟ (دحامنیة، ۲۰۰۸: ۴۶).

در بین ناقدان عرب‌زبان، علاوه بر نصر حامد ابوزید که در صفحات پیشین به وی اشاره شد، می‌توان مصطفی ناصف را نام برد؛ او که از علمای نقد عربی معاصر است به بررسی هرمنوتیک در شعر و نثر پرداخته و کتاب *نظریة التأویل* را در این زمینه به رشته تحریر درآورده است. همچنین عبدالعزیز بومسهولی در کتاب *الشعر و التأویل، قرائة فی شعر أدونیس* به بیان اصول تأویل پرداخته و ادونیس را به عنوان سردمدار شعر جدید تأویل‌پذیر

1. Deconstruction

معرفی کرده است^(۵).

حال که بحث تأویل‌پذیری متن ادبی به میان آمد، این پرسش‌ها مطرح می‌شود: آیا تأویل‌پذیری برای ادبیات ارزش محسوب می‌شود؟ ادبیات تأویل‌پذیر چه نوع ادبیاتی است؟ محمد عزام در کتاب *اتجاهات التأویل النقدي من المکتوب ... الی المکتوب*، ادبیات را از حیث تعبیر به سه گروه تقسیم می‌کند:

گروه اول، ادبیات سفید که به ادبیاتی اطلاق می‌شود که هیچ هدف و معنایی را به دنبال ندارد؛ گروه دوم، ادبیاتی است که تنها بیانگر یک مفهوم واحد می‌باشد و گروه سوم ادبیاتی است که قابلیت‌های مختلفی برای تعبیر دارد. ادبیات در معنای اخیر یک اثر ادبی حقیقی است که می‌توان آن را از دیدگاه‌های مختلف نقدی همچون اجتماعی، هنری، روان‌شناسی، ساختارگرایی، نشانه‌شناسی، ساختارشنکی و ... تأویل کرد (عزام، ۲۰۰۸: ۲۸).

گاهی این سؤال مطرح می‌شود که چگونه می‌توان یک اثر ادبی را براساس هرمنوتیک یا تأویل نقد کرد؟ به نظر می‌رسد طرح این سؤال به دلیل تداخل دو اصطلاح هرمنوتیک و تأویل با نقد ادبی یا مکاتب ادبی باشد؛ این درحالی است که هرمنوتیک یا تأویل از انواع نقد ادبی محسوب می‌شود و در حقیقت می‌توان گفت هر نوع نقدی خود نوعی تأویل است و نمی‌توان تأویل را یک نوع مکتب ادبی کاملاً مستقل به حساب آورد.

در بین کتاب‌های نقدی معاصر، شاهد تحلیل متون ادبی از دیدگاه‌های مختلف هستیم؛ درنتیجه در بررسی بحث تأویل در نقد ادبیات عرب، ناگزیر باید به گرایش‌های مختلف تأویل در نقد ادبی پردازیم. همان‌طور که تأویل گرایش‌های مختلفی در انواع علوم دارد، به‌طور خاص نیز در نقد ادبی از گرایش‌های متفاوتی برخوردار است؛ بنابراین علاوه بر کتاب‌هایی که به‌طور خاص در زمینه نظریات هرمنوتیک و تأویل نوشته شده است، همه انواع نقد نیز در حوزه تأویل جای دارد. در اینجا اشاره‌ای به انواع آن‌ها در بین ناقدان عربی‌زبان خواهیم داشت:

۹-۱. تأویل با دید سبک‌شناسی

سبک وحدتی است که در آثار کسی به چشم می‌خورد، در واقع یک روح یا ویژگی یا ویژگی‌های مشترک و تکرارشونده در آثار کسی است (شمیسا، ۱۳۷۳: ۱۳).

زبان‌شناسان و ناقدان معیارهای گوناگونی را برای تشخیص سبک یک متن در نظر می‌گیرند. محمد کریم کواز در کتاب *الأسلوب فی الإعجاز البلاغی للقرآن الکریم*، معیارهایی

را برای تشخیص سبک، بیان کرده که تقریباً در دیگر کتاب‌های سبک‌شناسی هم به نحوی از آن‌ها استفاده شده است؛ این معیارها عبارت‌اند از:

۱. گزینش واژگان؛
 ۲. نظم بیانی متن؛
 ۳. آهنگ و ریتم کلام؛
 ۴. تصویرسازی معنایی کلام (کوان، ۱۳۸۶: ۲۵۳ - ۳۷۸).
- در اینجا به نمونه‌هایی از کارهای نقدی با دید و تأویل سبک‌شناسی اشاره می‌شود:
- *ظواهر أسلوبیة فی شعر بدوی الجبل*: عصام شرتح؛
 - *الأسلوبیة فی النقد العربی الحدیث*: فرحان بدری حربی؛
 - *أسلوبیات القصيدة المعاصرة*: احمد محمد زعبی؛
 - *النقد الأسلوبیة بین النظریة والتطبیق*: عدنان بن ذریل.

۲-۹. تأویل با دید اسطوره‌شناسی

یکی از بارزترین صورت‌های فنی که در شعر معاصر مورد توجه قرار گرفته، به کارگیری رمز و اسطوره است. چنین کاربردی با توجه به پیوندی که از قدیم بین این دو پدیده (رمز و اسطوره) و شعر برقرار بوده، امر عجیبی نیست (اسماعیل، بی‌تا: ۱۹۵). این مسئله در حوزه نقد نیز مورد توجه قرار گرفته و گروهی از ناقدان اساس تأویل خود از شعر را، توجه به رموز و اساطیر موجود در آن قرار می‌دهند. عقیده منتقدان بر آن است که اسطوره دو وظیفه اصلی دارد که یکی در زمینه نقد مبتنی بر زیبایی‌شناسی مطرح می‌شود و دیگری مربوط به معانی و مفاهیمی است که شاعر از ورای اسطوره قصد القای آن را دارد (رجائی، ۱۳۷۸: ۱۸۹).

- کتاب‌های ذیل نمونه‌هایی از تأویل‌های ادبی ناقدان بر اساس توجه به اسطوره است:
- *الاسطوره فی شعر السیاب*: عبد الرضا علی؛
 - *التراث فی الشعر العربی المعاصر*: احمد عرفات الضاوی؛
 - *النزوع الأسطوری فی الروایة العربیة المعاصرة*: نضال صالح؛

• تأویل با دید اجتماعی.

بی‌تردید ادبیات هر دوره نمی‌تواند از تأثیر محیط اجتماعی آن برکنار باشد؛ لذا گروهی از ناقدان با مطالعه تأثیر جامعه بر ادیب، به تحلیل متن ادبی وی می‌پردازند و مسائل مختلف مربوط به جامعه را در یک اثر ادبی مورد مطالعه قرار می‌دهند. این پدیده گاهی با عنوان «جامعه‌شناسی ادبیات» مطرح می‌شود.

برخی از کتاب‌ها در حوزه نقد اجتماعی عبارت‌اند از:

- **التفسیر الإجتماعی للشعر عند أبي العلاء المعری:** عبد الکریم محمد حسین؛
- **المرأة فی الروایة الفلاسطنیة:** حسان رشاد شامی؛
- **المرأة فی شعر نزار قبانی:** صلاح‌الدین حواری.

۳-۹. تأویل با دید موسیقایی

اگر تعریف موسیقی، در نقد قدیم در نظر گرفته شود، باید موسیقی را فقط مخصوص شعر دانست، زیرا این نقد، موسیقی را تنها با دو معیار عروض و قافیه بررسی می‌کند و آن دو را اساس تشخیص شعر از نثر می‌داند، اما در نقد جدید با اضافه شدن معیارهای جدید، چه در حوزه موسیقی صوتی مانند انواع تکرارها (حروف، کلمات، عبارات)، بحث دلالت صدای حروف بر معنای آن، انواع صنایع بدیعی چون جناس، سجع، ردالعجز علی‌الصدر و... و چه در حوزه موسیقی معنایی از جمله تضاد، مراعات النظیر، ایهام، تلمیح و... دامنه بحث از موسیقی وسیع‌تر شده و انواع نثر را هم شامل می‌شود. تعدادی از ناقدان در بحث از این معیارهای موسیقی، از اصطلاح «ایقاع» استفاده می‌کنند.

ناگفته نماند که با همه این اوصاف، باز هم اهمیت موسیقی در شعر، بسیار بیشتر از نثر است و موسیقی جزء جدایی‌ناپذیر شعر است؛ تا جایی که مصطفی‌الرافعی، موسیقی را حیات و روح زنده شعر می‌داند (الرافعی، ۱۹۸۶: ۱۸۷) و علی‌عشری زاید آن را عنصر اساسی شعر و یکی از بارزترین وسایلی می‌داند که شاعر برای بنای قصیده آن را به کار می‌گیرد (زاید، ۲۰۰۸: ۱۵۴).

اهمیت موسیقی در نقد هنگامی بیشتر می‌شود که ناقد با مطالعه و بررسی دقیق آن به تأویل مفاهیم، افکار و احساسات ادیب بپردازد.

کتاب‌های زیر نمونه‌هایی از انواع نقد هستند که موسیقی را در اصل قرار داده‌اند:

- موسیقی الشعر عند جماعة المهجر: کامل محمود جمعه؛
- الايقاع فی شعر السیاب: سید بحرآوی؛
- الايقاع فی شعر نزار قبانی: سمیر سحیمی؛
- بنیة الايقاع فی الشعر العربی المعاصر: صبیرة قاسی؛
- البحث عن ايقاع جدید فی الروایة العربیة: عبدالرحمن یاغی.

۹-۴. تأویل با دید روان‌شناسی

از دیرباز روان‌شناسی با ادبیات و نقد دارای پیوندی پایدار بوده است. ناقدی که در نقد ادبی بر تحلیل روانی تکیه می‌کند، توانایی حل و کشف بسیاری از معماها و مجهولات را دارد و گرچه به علت پیروی از روش روان‌شناسی، آثار ادبی و هنری را در محدوده عقده‌ها و تفسیرها و تأویل‌های درون‌گرایانه محصور می‌کند، ولی در ضمن قادر است با تحلیل روان‌شناسانه، خواننده را به شناخت بسیاری از اسرار تکوین این آثار رهنمون شود (رجائی، ۱۳۷۸: ۱۹۱).

کتاب‌های زیر نمونه‌هایی است که در آن‌ها نویسنده با رویکردی روان‌شناسانه به تأویل و تحلیل متن ادبی پرداخته است:

- الاتجاه النفسی فی النقد الشعر العربی: عبد القادر فیدوح؛
- التفسیر النفسی للأدب: عز الدین اسماعیل؛
- الأسس النفسیة للإبداع الفنی فی الشعر خاصة: مصطفى سويف؛
- النقد النفسی: عبدالنبي ذاکر.

۹-۵. تأویل با دید ساختارگرایی

«ساختارگرایی یک شیوه و روش است و سخن آن این است که هر جزء یا پدیده در ارتباط با یک کل بررسی می‌شود، یعنی هر پدیده، جزئی از یک ساختار کلی است» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۱۷۷). تا قبل از ساختارگرایی، متن مؤلفی داشت، اما ساختارگرایان سرانجام مرگ مؤلف را اعلام کردند، زیرا به نظر آنان متن ادبی اصلاً ربطی به حقیقت ندارد. آن‌ها قبول ندارند که زبان برای یک فکر از قبل اندیشیده‌شده بستری باشد، بلکه به زعم ایشان این ساختارهای

زبانی هستند که از قبل وجود دارند و موضوع و معنی را می‌آفرینند (همان: ۱۸۴).
در اینجا نمونه‌هایی از کتاب‌های نقدی در حوزه تأویل ساختارگرایانه ذکر شده‌اند:

- **جدلیه الخفاء و التجلی (دراسات نبویة فی الشعر):** کمال ابودیب؛
- **تلقی (النبویة) فی النقد العربی (نقد السردیات نمونجا):** وائل عبدالرحیم سلیمان؛
- **من اشکالیات النقد العربی الجدید (النبویة ... ما بعد النبویة):** شکری عزیز ماضی.

بر همین اساس باید به این نکته توجه داشت که یک متن ادبی واحد را می‌توان بر اساس گرایش‌های مختلف تأویل کرد و هر چه آفریننده این اثر ادبی در خلق آن هنرمندانه‌تر عمل کرده باشد، امکان تأویل‌های بیشتری در آن وجود خواهد داشت.

برای نمونه محمد عزّام در کتاب *اتجاهات التأویل النقدي من المکتوب ... الی المکتوب*، دو قصیده «انشودة المطر» از بدر شاکر سیاب و «هذا هو اسمی» از ادونیس را به عنوان نمونه‌هایی از ادبیات موفق ذکر کرده است که مورد بیشترین توجه از جانب ناقدان ادبی قرار گرفته است و به صورت مفصل به بیان انواع تحلیل‌ها یا بهتر بگوییم تأویل‌هایی می‌پردازد که به دست ناقدان مختلف در گرایش‌های مختلف معناشناسی، موسیقایی، اجتماعی، بینامتنیتی، ساختارگرایی، اسطوره‌شناسی و ... انجام شده است.

۱۰. نتیجه‌گیری

از مباحثی که در این مقاله مورد بحث قرار گرفت، نتایج زیر حاصل شد:

۱. «تأویل» از زمان نزول قرآن در زبان عربی مورد توجه قرار گرفت. این اصطلاح در ابتدا برای تفسیر قرآن به کار گرفته می‌شد و از نظر کارکرد با «تفسیر» مترادف بود، اما بعد از چندی با آن تفاوت معنایی پیدا کرد و برخلاف تفسیر که بیان معانی براساس ظاهر بود، تأویل به بیان معانی براساس باطن و امور غیرظاهری اطلاق شد.
۲. بعد از اینکه «تأویل» از نظر معنایی با تفسیر فاصله گرفت، به عنوان روشی برای درک و فهم متن، به حوزه علوم مختلف زبان عربی قدم نهاد و به رویکردهای مختلف این علوم از جمله دینی، فلسفی، عرفانی، نحوی و بلاغی پرداخت.
۳. ناقدان عرب‌زبان معاصر از تأویل به عنوان روشی برای نقد متون ادبی استفاده می‌کنند و

در گرایش‌های مختلفی همچون سبک‌شناسی، اسطوره‌شناسی، اجتماعی، موسیقایی، روان‌شناسی، ساختارگرایی و ... به تأویل این متون می‌پردازند.

۱۱. پی‌نوشت‌ها

۱. ر.ک: ملیکه دحمانیه، ۲۰۰۸: ۶۷-۱۰۱.
۲. برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به: حسنی، سید حمیدرضا. (زمستان ۱۳۸۳). «هرمنوتیک علوم انسانی- درآمدی بر هرمنوتیک ویلهم دیلتای». فصلنامه علمی پژوهشی انجمن معارف اسلامی ایرانی، ش ۱. صص ۱۰۳ - ۱۲۰.
۳. برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به: خامنه‌ای، سید محمد. (زمستان ۱۳۷۸). «اصول تفسیری و هرمنوتیک قرآنی نزد ملاصدرا». خردنامه صدرا. ش ۱۸. صص ۶۴ - ۷۱.
۴. ابن جدو، ۲۰۰۸: www.alfaseeh.com.
۵. بعلی، ۲۰۰۷: <http://awu-dam.net>.

۱۲. منابع

- قرآن کریم. آیه «هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ» (أعراف / ۵۳).
- ابن جدو، محمد سالم. (۲۰۰۸). *التأویل فی النحو العربی بین الکوفیین و البصریین*. www.alfaseeh.com
- ابن عربی، ابو عبدالله محیی‌الدین محمد. (۱۴۲۲). *تفسیر ابن عربی*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ابن‌فارس، احمد. (بی‌تا). *معجم المقاییس فی اللغة*. حققة شهاب‌الدین أبو عمر. بیروت: دارالفکر.
- أبوزید، نصر حامد. (۱۹۹۶). *إشکالیات القرائة و آلیات التأویل*. الطبعة الرابعة. بیروت: المركز الثقافی العربی.
- ----- . (۲۰۰۰). *الخطاب و التأویل*. الطبعة الأولى. بیروت: المركز الثقافی العربی.
- ----- . (۱۹۸۳). *فلسفة التأویل - دراسة فی تأویل القرآن عند محیی‌الدین*

- بن عربى. الطبعة الأولى. بيروت: دار التنوير للطباعة و النشر.
- إسماعيل، عزالدين. (بى تا). *الشعر العربى المعاصر*. بيروت: دار الثقافة.
 - الاصفهانى، الراغب. (١٤٣٠). *معجم مفردات ألفاظ القرآن*. حققة يوسف الشيخ محمد البقاعى. بيروت: دار الفكر.
 - امامى، نصرالله (١٣٨٦). *درآمدى بر هرمنوتيك در ادبيات*. چ ١. تهران: نشر رسش.
 - بارة، عبدالغنى. (١٤٢٩). *الهرمينوطيقا و الفلسفة نحو مشروع عقل تأويلى*. الطبعة الأولى. بيروت: الدار العربية للعلوم ناشرون.
 - بعلى، حفناوى. (٢٠٠٧). «إشكاليات التأويل و مرجعياته فى الخطاب العربى المعاصر». *مجلة الموقف الأدبى*. العدد ٤٤٠. <http://awu-dam.net>.
 - پالمر، ريجارد. (١٣٧٧). *علم هرمنوتيك*. ترجمة محمد سعيد حنايى كاشانى. چ ١. تهران: انتشارات هرمس.
 - الجرجانى، محمد بن على. (١٤٢٨). *كتاب التعريفات*. الطبعة الأولى. بيروت: دار المعرفة.
 - دحمانية، مليكة. (٢٠٠٨). *هرمينوطيقا النص الأدبى فى الفكر الغربى المعاصر*. دمشق: اتحاد الكتاب العرب.
 - الرافعى، مصطفى و جیده عبدالحميد. (١٩٨٦). *فنون صناعة الكتابة*. بيروت: دار الجبل و طرابلس: مكتبة السائح.
 - رجائى. نجمه. (١٣٧٨ هـ.ش)، *آشنایى با نقد ادبى معاصر عرب*. چ ١. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسى مشهد.
 - زايد، على عشرى. (٢٠٠٨ م). *عن بناء القصيدة العربية الحديثة*. الطبعة الخامسة. القاهرة: مكتبة الآداب
 - سالم، زكى. (١٤٢٧). *الإتجاه النقدى عند ابن عربى*. الطبعة الثانية. مكتبة الثقافة الدينية.
 - سيوطى، جلال الدين عبدالرحمن. (١٣٨٤). *الإتقان فى علوم القرآن*. ترجمة سيد مهدى

حائری قزوینی. تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیم. ج ۲. چ ۵. تهران: مؤسسه انتشارات امیر کبیر.

- شایگان فر، حمیدرضا. (۱۳۸۴). *نقد ادبی*. چ ۲. تهران: انتشارات دستان.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۳). *کلیات سبک‌شناسی*. چ ۲. تهران: انتشارات فردوس.
- . (۱۳۸۳). *نقد ادبی*. چ ۴. تهران: انتشارات فردوس.
- صدرالمتألهین، محمدبن ابراهیم. (۱۳۶۶). *تفسیر القرآن الکریم (صدرا)*. ج ۶. قم: انتشارات بیدار.
- عزّام، محمد. (۲۰۰۸). *اتجاهات التأویل النقدي من المکتوب ...إلى المکتوب*. الطبعة الأولى. دمشق: منشورات الهيئة العامة السورية للكتاب.
- کوان، محمدکریم. (۱۳۸۶). *الأسلوب للإعجاز البلاغی للقرآن الکریم*. ترجمة سيّد حسين سيّدي. (سبک‌شناسی اعجاز بلاغی قرآن). چ ۱. تهران: انتشارات سخن.
- معرفت، محمدهادی. (۱۴۲۷). *التأویل فی مختلف المذاهب و الآراء*. الطبعة الأولى. تهران: مرکز التحقیقات و الدراسات العلمية التابع للمجمع العالمي للتقريب بين المذاهب الإسلامية.
- واعظی، احمد. (۱۳۸۰). *درآمدی بر هرمنوتیک*. چ ۱. تهران: نشر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه معاصر.
- هاشمی، احمد. (بی تا). *القواعد الأساسية للغة العربية*. بیروت: دار الکتب العلمية.

Mircea, Eliade. (1986). *The Encyclopedia Of Religion*. Mac Millan.